

A császár régi ruhája

Barbara Stollberg-Rilinger: Des Kaisers alte Kleider. Verfassungsgeschichte und Symbolsprache des Alten Reiches.

C.H. Beck, München, 2008. 439 oldal.

A münsteri *Westfälische Wilhelm-Universität* professzorasszonyának legújabb munkája, kutatási területének megfelelően a Szent Német-római Birodalom hatalmi reprezentáció-történetéről és szimbolikus politikájáról szól. Ez a könyv, Stollberg-Rilinger eredményeinek összegző szintézise már régóta váratott magára, az elmúlt bő tíz évben számos tanulmány jelent meg a szerzőtől, amelyek azóta az adott témában a történeti kutatás megkerülhetetlen remekei.¹ Úgy vélem, a könyv németországi fogadtatását méltón tükrözi a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* jellemzése: „a modern alkotmánytörténet alapműve [...], lenyűgöző könyv, amelynek világossága, pontossága és eredetisége kétségtelen, e nagy dobás a szakterületet végérvényesen a 21. századba röpíti.”²

Monográfiájának kezdetétől és egyfajta mottójául a szerző Hegel a német alkotmányról írott munkájának (*Die Verfassung Deutschlands*) következő részletét választotta: „Úgy tűnik, mintha az alkotmány a Nagy Károly óta eltelt ezer évben semmit sem változott volna, hiszen a koronázáskor az újonnan megválasztott császár még most is Nagy Károly koronáját, jogarát, birodalmi almáját, sőt cipőjét, palástját és ékszereit viseli. Az újabb idők császára ezáltal olyannyira Nagy Károllyal azonos császárként jelenik meg, hogy még öltözéke is az ő ruhái közül kerül ki. Ezen külsőségek megtartása által kényszerítik magukat a németek arra, hogy szembesüljenek alkotmányuk fenntartásával.” (7.) A szöveg kulcsszavainak

¹ A teljesség igénye nélkül, csak a legelismertebbeket említve: Stollberg-Rilinger, Barbara 1997: Höfische Öffentlichkeit. Zur zeremoniellen Selbstdarstellung des brandenburgischen Hofes vor dem europäischen Publikum. *Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte* (N. F. 7.) 145–176; Stollberg-Rilinger, Barbara 2002: Die zeremonielle Inszenierung des Reiches oder: Was leistet der kulturalistische Ansatz für die Reichsverfassungsgeschichte? In: Schnettger, Matthias (Hrsg.): *Imperium Romanum – irreguläre Corpus – Teutscher Reichs-Staat. Das Alte Reich im Verständnis der Zeitgenossen und der Historiographie*. Mainz, 233–246; Stollberg-Rilinger, Barbara 2004: Symbolische Kommunikation in der Vormoderne. Begriffe – Thesen – Forschungsperspektiven. *Zeitschrift für Historische Forschung* (31.) 489–527; Stollberg-Rilinger, Barbara 2006a: Ordnungsleistung und Konfliktträchtigkeit der höfischen Tafel. In: Hahn, Peter-Michael – Schütte, Ulrich (Hrsg.): *Zeichen und Raum. Ausstattung und höfisches Zeremoniell in den deutschen Schlössern der Frühen Neuzeit*. München – Berlin, 103–122; Stollberg-Rilinger, Barbara 2006b: Das Reich als Lehnssystem. In: Schilling, Heinz – Heun, Werner – Götzmann, Jutta (Hrsg.): *Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation 962–1806. Altes Reich und neue Staaten 1495 bis 1806. Essayband*. Berlin, 55–67.

² Vec, Miloš 2008: Dabei sein ist alles. Der Code des Gemeinwesens: Barbara Stollberg-Rilinger schreibt eine Geschichte der politischen Formenlehre. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2008. december 12. 37.

a történeti kontinuitás és a legitimáció tekinthetők: Hegel gondolatmenetében az inszigniaiak segítségével reprezentálódik a Szent Birodalom, és jön létre egy olyan szakrális-időtlen közeg, amelyben a császárok sora egységet képez, és személyükön keresztül Nagy Károly ideája elevenedik meg. A tartalom és forma interakciójának, a szellem szüntelen önkeresésének lehetünk itt a tanúi, ami a nagy német filozófus esztétikájának központi problémája. Ez a gondolatmenet alapjaiban jellemzi a kora újkori reprezentációelmélet egészét, de tovább haladva a Német-római Birodalom szimbolikus története felé egy hasonló fajsúlyú problémával találkozunk, amely Hegel fenomenológiáját is áthatja: a rész-egész problematikával. Rész és egész, illetve ezek szimbolikus egysége, szintézise, kölcsönhatása képezi a Birodalom 16. és 18. század közötti történelmének legfontosabb kérdését. *A pars pro toto* megfeleltetés – hogy Stollberg-Rilinger oly sokat használt kifejezésével éljünk – fejezi ki legszemléletesebben a birodalmi reprezentáció lényegét, mikro- és makroszinten egyaránt. Mikroszinten a császár személye és az inszigniaiak reprezentálják a Birodalmat – a „hatalmi liturgia” segítségével –, makroszinten pedig a választófejedelmek és a birodalmi rendek együttesen, fizikai valójukban (vagy követeik által), a birodalmi gyűléseken teszik jelenvalóvá Nagy Károly örökségét, továbbá annak sérthetetlen egységét. Így jön létre tehát az *unum corpus*: a több részből összeállt egységes test, a sérthetetlen egész, amely egy személyként képes döntést hozni és cselekedni. A reprezentáció és a szimbolikus aktusok kevés helyen játszottak akkora szerepet az áhított egység és rend megjelenítésében és képviselésében, mint a fokozatosan tagolódo Birodalomban.

Stollberg-Rilinger monográfiájának valódi jelentőségét az adja, hogy a „reprezentáció korában” a Német-római Birodalmat olyan kontextusban és módon vizsgálja, amelynek historiográfiai hagyományai sokáig csak a politika-, illetve kormányzattörténeti elemzéseket tették lehetővé. A szerző fókusza nagyobb mértékben a birodalmi gyűlésekre – azok körülményeire, több szintű tanácskozásaira és legfőbbképpen szimbolikus politikájára – terjed ki; másodsorban pedig „klasszikus” reprezentációtörténeti eseményekre: királyválasztásokra és beiktatásokra. Szimbolikus nyelv és alkotmánytörténet (*Symbolsprache und Verfassungsgeschichte*), illetve alkotmány- és kormányzattörténet mint rítustörténet (*Verfassungs-, und Verwaltungsgeschichte als Ritualgeschichte*): e fogalmakkal jellemezhető Stollberg-Rilinger narratívája és kutatási céljai. A szimbolikus szférát, a metaforák és allegóriák sajátos világát a szerző nem időtlen, légüres közegben ábrázolja, hanem rávetíti a politikai döntéshozatalok színhelyeire, és párhuzamosan kezeli a *majestas imperialis*, azaz a birodalmi főméltóságok (a császár és a választófejedelmek) mindennapjaival. Fontos kiemelni Stollberg-Rilinger remek szintetizáló képességét, amelynek segítségével képes a kormányzat- és alkotmánytörténetet szimbolikus elbeszélési és értelmezési móddal megközelíteni, így a történeti ismeretszerzés nem szintenként elkülönítve, hanem szimultán válik lehetségessé. E módszer előfutárának, az új alkotmánytörténet módszertana első alkalmazójának a Német-római Birodalom példáján a medievista Peter Moraw tekinthető; Stollberg-Rilinger maga is elismeri Moraw munkásságát,

sajátos történelmi szemléletmódja és módszertana nagy hatással volt rá. Semmiképp sem mondhatjuk azonban, hogy Moraw önálló iskolát alapított volna, amelynek szerzőnk egyszerű tagja, követője lenne. Moraw legnagyobb érdeme a birodalmi kormányzattörténet újszerű, művelődés- és mentalitástörténeti elemekkel kiegészült kezelése volt; Stollberg-Rilinger az elődje által megnyitott új kormányzat- és alkotmánytörténeti úton indult el, de nemcsak megismételte vagy kibontotta annak eredményeit, hanem reprezentációtörténeti szemléletmóddal gazdagította is azt.

„Ez a könyv nem alternatív alkotmánytörténetet kíván nyújtani, hanem új perspektívát akar nyitni a számára.” (18.) Ez a monográfia, vagy e történelmi megközelítésmód semmiképp sem arra hivatott, hogy helyettesítse a hagyományos alkotmánytörténetet, mivel arra nem alkalmas, hogy kimerítő részletességgel, időrendben tárgyalja és elemezze egy korszak eseményeit, vagy szisztematikus fogalomtörténeti magyarázatokat adjon. A módszer olyan új perspektíva igényével lép fel, amely kiegészíti a kézikönyveket, és nem szeparálva kezeli a kormányzat- és alkotmánytörténetet, illetve a reprezentáció, ceremóniák és rítusok történetét, hanem a kettőt összeolvasva, egyidejűleg használja fel elemzéseiben.

Stollberg-Rilinger monográfiája keretes szerkezetű: négy, egy-egy kormányzattörténeti eseményt elemző fejezetet két elméleti fejezet fog közre. Az utóbbi részek a célok és módszerek kijelölésére, a fogalmak értelmezésére hivatottak, továbbá segítik a historiográfiai koordinátarendszerben való eligazodást. A négy konkrét eseménytörténeti fejezet ezzel szemben a Birodalom egységének vagy szerkezetének hagyományos alkotmánytörténeti fordulópontjaival foglalkozik.

A történetírói gyakorlatban a Birodalom középkori és újkori alkotmánytörténetét éles határvonal választja el egymástól: az 1495-ös wormszi birodalmi gyűlés méltán tekinthető jellegzetes határpontnak. Az esemény töréspont mivolta valószínűleg nemcsak *a priori* historiográfiai elmélet, hanem esetében a kortársak számára is érzékelhető változásról van szó. Ezt tükrözi a brandenburgi választófejedelem egyik tanácsosának jelentése is: „ezt a wormszi gyűlést nagy gyűlésnek nevezték, mivel úgy tudják, már évszázadok óta egy római király sem tartott [hasonlót].” (26.) Birodalmi gyűlést III. Frigyes halála (1493) óta valóban nem tartottak, utoljára 1486-ban került megrendezésre a rendeket 1495-ben is összehívó Miksa római királlyá választásának és koronázásának alkalmából. Stollberg-Rilinger is korszakhatárnak tekinti a wormszi gyűlést, nemcsak annak konkrét eseményei vagy döntései, hanem a bevezetett formai változások miatt is: a középkori császári udvari gyűlés – a korábbi alkotmánytörténeti iskola álláspontjának megfelelően – átalakult újkori birodalmi gyűléssé. (23–27.) A rendek részvétele 1495-ben rég nem látott méreteket öltött: kialakult a kora újkori gyűlésekre jellemző struktúra, hogy az, aki személyesen nem volt jelen, maga helyett követet küldött. A Birodalom a gyűléseken kétszeresen is reprezentálódott, egyrészt a nyilvános rituális aktusokban, képekben és szimbólumokban, másrészt pedig a rendek képviselte által. (27.)

A Wormsban megindult egységesülési folyamatot azonban hamar komoly krízis zavarta meg. A reformációval és a vallásháborúkkal a Szent Német-római Birodalom egysége elméleti és szimbolikus szinten is töredezni látszott, a vallásilag megosztott Birodalom lesújtó képet nyújtott. A szakrális közösség hasadását az 1530-as augsburgi gyűlés ismerte el, és próbálta meg orvosolni. A legfontosabb megoldásra váró probléma a vallás és politika különválasztása volt: a *Reichswille* (közakarát), a birodalmi „(közös)érdek” felismerése és az ahhoz mért cselekvés. Ez az út közel sem volt akadályoktól mentes, és végső célját képtelen volt beteljesíteni, de biztosította a Birodalom további működését: az evangélikusok és a római katolikusok együtt alkották a Birodalom szimbolikus testét, a hatalmi liturgia, a közös rítusok és ceremóniák (például a királyválasztások, a koronázások, a birodalmi gyűlést nyitó mise) rendje megmaradt, illetve csak kis mértékben formálódott át. A legfontosabb eredmény pedig az volt, hogy a császár funkciója megerősödött, és személye még inkább a Birodalom reprezentánsa lett. (133–136.) Stollberg-Rilinger figyelemre méltó gondossággal ábrázolja a gyűlés szimbolikus dimenzióját: a folyamatot, ahogy V. Károly döntőbíró funkcióba került, és ezt felhasználta a császári tekintély megerősítésére; a vallási és politikai kérdések egymásrautaltságát és ezek reprezentatív megnyilvánulásait; vagy a nyilvános terek használata körüli kényes helyzetet.

A hatalmi érdekek és a vallás viszonya továbbra is rendkívül feszült maradt, a Birodalmon belül és kívül egyaránt: csak idő és megfelelő alkalom kérdése volt, hogy nyílt, európai szintű konfliktus robbanjon ki belőle. A harmincéves háborúval és az azt lezáró münsteri és osnabrücker békeszerződésekkel a Birodalom már nemcsak vallásilag volt széttagolt, hanem területileg is, belső szuverén kormányzati egységekre, önálló fejedelemségekre redukálódott „Nagy Károly öröksége”. A vesztfáliai békék után először 1653–1654-ben került sor birodalmi gyűlésre Regensburgban. Ennek a több mint egy éven át húzódó eseménysorozatnak döntő jelentősége volt a Birodalom jövőjére nézve: fel kellett dolgozni a vesztfáliai békét, és újra kellett formálni a Birodalom arculatát. A *forma imperii* (az uralom formája) jelentette a legfőbb problémát, vitatott volt a császár szerepe a Birodalomban, mivel a birodalmi logika alapján a fejedelmek és választófejedelmek a vazallusai voltak, az új államrend alapján azonban ők már szuverén uralkodónak minősültek. (223.) III. Ferdinánd határozott, személyes fellépése a gyűlésen rendkívül fontos szerepet játszott a császár funkciójának és pozíciójának megerősítésében. „Bevonulásai, az audienciák, a liturgikus ünnepek és a hűbéri adományozások alkalmával, de mindenekelőtt fiának és feleségének koronázásakor úgy jelent meg – akárcsak I. Miksa, vagy V. Károly – mint az egész szent birodalmi rend szakrális feje, mint minden legitim rang és méltóság forrása, mint legmagasabb tekintély, amiből az egész rendszer társadalmi érvényessége táplálkozik.” (222.) A politika és a reprezentáció szétválaszthatatlan egymásrautaltságát figyelhetjük itt meg: jelen esetben a politikai döntés meghozatalában, a császári szék jövőjének kérdésében meghatározó befolyással bírtak a reprezentatív aktusok. Stollberg-Rilingernek és sajátos technikájának érdemei

épp e területeken a legszembetűnőbbek, hogy tudniillik a kormányzat- és alkotmánytörténetet olyan rejtett, szimbolikus mozgatóerők feltárásával képes gazdagítani, amelyek a műfaj korábbi képviselőinek a perspektívájából kimaradtak; így az egész korszakról alkotott mentalitástörténeti képünket is árnyalják.

A császár státusa mellett a regensburgi gyűlésen a szuverén fejedelemségek egymáshoz való viszonya jelentett sürgető problémát. Mivel a vesztfáliai béke nem tisztázta a szuverén fejedelemségek egymáshoz való viszonyát, a birodalmi gyűlésre várt a kérdés megválaszolása, hogy milyen együttműködési rendszert kíván életbe léptetni. Újra kellett rendezni a Birodalom belső hierarchiáját: a régi és az új fejedelmek, hercegek vagy akár grófok és lovagok között tisztázatlan helyzet alakult ki, a rangkonfliktusok érezhető feszültséget teremtettek. Új ceremoniális grammatika került bevezetésre, a *theatrum praecedentiae*³ új rendet kívánt, amely logikusan rendezi a ranghierarchiát, általános protokollt vezet be, és tisztázni kellett (a Birodalmon belüli és kívüli) követek, nagykövetek státusát is. (149–154.)

A regensburgi birodalmi gyűlésnek sikerült a Birodalmat új alapokra helyeznie, a részek *pars pro toto* egységét fenntartania, és letennie egy olyan rendszer alapjait, amely még százötven éven keresztül működőképes maradt. A vesztfáliai békétől és az 1653–1654-es birodalmi gyűléstől kezdve azonban a Német-római Birodalmon belül, Stollberg-Rilinger fogalomhasználatával élve „párhuzamos világok” („*Parallelwelten*”) jöttek létre.⁴ A könyv utolsó kormányzattörténeti fejezete e „párhuzamos világok” történetébe és működési mechanizmusába hivatott betekintést nyújtani, egy olyan kiélezett történeti kontextusban, amikor a centrifugális erők már majdnem szétfeszítették azt. Az osztrák örökösödési és a hétéves háborúval sok minden megváltozott a Birodalomban, úgy is mondhatnánk Johannes Kunisch szavaival, hogy: „Semmi sem volt ez után a háború után olyan, mint előtte.” (227.) A Birodalom belső egysége megbomlott, a porosz király a császári trón ellen vívott háborút, és a hatalmi érdekek messze túlnőttek a Birodalom határain. 1763-ban a császáron kívül még három király tartozott a *majestas imperialis*-szal bírók soraiba: III. György hannoveri választófejedelem az angol, III. Ágost szász választó a lengyel trónon ült, 1701-től pedig a brandenburgi választó Poroszország uralkodójaként szintén királyi címmel rendelkezett.

A monográfia a hétéves háború után, 1764 és 1765 között három színhelyen (Frankfurtban, Regensburgban és Bécsben) játszódó eseménysorozatot mutat be. II. Józsefet 1764-ben, Frankfurtban választották meg királynak, és ott is került

³ Az „elsőbbség színháza” a kora újkori hatalmi reprezentáció metaforája, mely egyben Thomas Weller kapcsolódó monográfiájára (Weller, Thomas 2006: *Theatrum praecedentiae: zeremonieller Rang und gesellschaftliche Ordnung in der frühneuzeitlichen Stadt: Leipzig 1500–1800*. Leipzig) is közvetlenül utal.

⁴ A „párhuzamos világok” fogalom kettős jelentést hordoz, egyfelől a Birodalmon belüli szuverén államok egymásmellettségét, másfelől pedig – nem területi megközelítés felől elgondolva, ahogy valószínűleg szerzőnk is intencionálta – az 1764–1765-ös frankfurti, regensburgi és bécsi események időben közvetlenül egymás utáni, azonban tartalmilag-logikailag „más világokat” feltételező jelentését.

sor a koronázási szertartásra, valamint az azt követő hagyományos koronázási lakomára. Az ünnep európai nyilvánosság előtt zajlott: a pápa, a francia, a spanyol, a portugál, a svéd, a nápolyi király és a holland Egyesült Tartományok is elküldték a követeiket. Hasonlóképpen jártak el a választófejedelmek is: noha korábban személyesen vettek részt, ezúttal már csak a három érsek volt jelen személyesen, a többi választó követein keresztül reprezentálta magát.

A következő szintér Regensburg városa. A Birodalom életében e város rendkívül fontos, privilegizált szerepet töltött be. A Német-római Birodalomnak ugyan nem volt fővárosa, de rezidenciái és kitüntetett jelentőséggel bíró helyei annál inkább, amelyek központi funkciót gyakoroltak, és alkalmas teret biztosítottak a „német nemzet” szimbolikus testének nyilvános megmutatkozására.⁵ Egyértelműen ilyen város volt Aachen, Frankfurt, Regensburg, Nürnberg, illetve az országgyűlések miatt Speyer, Worms és Augsburg is. A frankfurti ünnepek után a birodalmi gyűlés 1764-ben, Regensburgban került megrendezésre. E gyűlés jellege és a frankfurti királykoronázás között éles ellentét és komoly feszültség húzódik. A résztvevőket tekintve Frankfurtban és Regensburgban is a követek domináltak, ám amíg a koronázási ceremóniát még teljes mértékben a *theatrum praecedentiae* működési mechanizmusa határozta meg, addig a birodalmi gyűlés már egy régi rendszer végét, és egy új korszak kezdetét vetítette előre. A követek és a követküldés igénye még reprezentálta a birodalmi részek egységét, e jelenség mértéke, továbbá a barokk forgatókönyv megkopottsága és érezhető működési zavara azonban már túlmutatott azon. Regensburgban a személyes prezentáció teljesen jelentéktelenné vált, a különböző regionális érdekek egyre nyilvánvalóbbak lettek, és a gyűlés kohéziós ereje Stollberg-Rilinger kifejezésével élve már csak az „intézményesült képmutatás” maradt. (274–280.)

Az 1764–1765-ös eseménysorozat záró színhelye Bécs. A Habsburg császár-város és a Birodalom kapcsolata rendkívül érdekes: míg sok kortárs úgy látta, hogy Bécs a Birodalom fővárosa, addig a bécsiek között jellemző módon dívott a „Birodalomba utazni” kifejezés használata. (281.) Stollberg-Rilinger Frankfurt és Regensburg mellett Bécsről és szerepéről is felvázol egy rövid, de átfogó helyzetképet, mely az adott történeti szituáció szükséges kontextusán túl, a város egész kora újkori jelentőségére kiterjed. E korszakban Bécs Janus-arcú jelenségként áll a kutatók előtt: egyszerre van jelen benne a fényes császári udvar és a modernizálódó polgári város, valamint e jelenségek mögött a barokk, illetve a felvilágosodás eszmeisége. II. József kezdeményezésére 1764–1765-ben ér véget a koronázást követő hűbéri birtokok ünnepélyes adományozásának szokása, amelynek hagyományosan a császár-város szolgált színhelyül. A felvilágosodás és az újkori

⁵ A kitüntetett városok és funkciójuk, illetve ezek interpretációjának kérdésében komoly vita van a kutatók között, a különböző értelmezési utakra jól áttekinthető összegzést ad a következő tanulmány: Fouquet, Gerhard 2003: Hauptorte – Metropolen, Hauptorte Metropolen – Haupt- und Residenzstädte im Reich (13. – beginnendes 17. Jh.). In: Werner Paravicini (Hrsg.): *Höfe und Residenzen im spätmittelalterlichen Reich. Ein dynastisch-topographisches Handbuch.* (Rezidenzforschung 15/1.) Ostfildern, I./1. 3–15.

államiság kibontakozó ideáival befejeződik a kora újkori Német-római Birodalom és a barokk hatalmi reprezentáció, illetve szimbolikus politika története.

Szerzőnk szemléletesen rajzolja meg az 1764–1765-ös birodalmi esemény-sorozat ívét, amelyben a barokk koronázástól, az ambivalens gyűlésen át eljutunk a ráció sugallta hiányos befejezésig. Ehhez hasonló, csak jóval bonyolultabb parabola húzódik végig az egész monográfián, amely egy eszmét, a Szent Német-római Birodalmat és annak szimbolikus megnyilvánulási formáit hivatott ábrázolni, annak tetten érhető fordulópontjain keresztül. Barbara Stollberg-Rilinger munkája igazi történeti mestermű: a szerző remekül tudja szintetizálni, egymás mellett kezelni a reprezentáció- és alkotmánytörténetet, fejezeteiben helyenként mikrotörténeti alapossággal találkozunk, aminek köszönhetően az olvasó a birodalmi gyűlések és ceremóniák – a szó szoros értelmében vett – mindennapjaiba és szerkezetébe nyer betekintést. Ehhez módfelett széles spektrumú kutatómunka szükségeltetett, amely a hagyományos alkotmánytörténeti források és a meglehetősen széleskörű nemzetközi szakirodalom beható ismeretén túl megkívánta a korabeli ceremónia-leírások, protokollkönyvek, naplók, levelezések, különböző röplapok, újságok és nem utolsósorban a különféle fajtájú és minőségű képi anyag szisztematikus tanulmányozását is. Így vált lehetővé a „császár régi ruhájának” a felkutatása, amely Stollberg-Rilinger szóhasználatában a Birodalom szimbólumrendszerének az egészét, ceremónia- és rítusvilágát jelöli, továbbá magában foglal minden ehhez kapcsolódó eszmei és tárgyi megnyilvánulást. (7–8.)

Kökényesi Zsolt